

BİLGİ SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN DİN VE ZİHNİYET⁸²

Yrd. Doç. Dr. Yasemin APALI
Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
yaseminapali@ardahan.edu.tr

ÖZET

İnsanlar ve toplumlar yaşamlarının hemen her basamağında bilgiye ihtiyaç duymuşlardır. İnsanlığın en eski ve en temel sorunlarından biri olan bilgi, özellikle felsefe ve din çevrelerinde suje-obje ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak bu bakış açısı genelde bireysel olmuş, onun toplumsal boyutuna ve toplumla olan ilişkisine çoğu kere dikkat edilmemiştir. Gerçekliğin yaşandığı nesnel dünyada anlam ve bilgi insan zihninden bağımsız olsa bile her zaman insani bir yapım olmak zorundadır. Gerçekliği yaşarken, bilen insan zihninin bilgi ve nesnel gerçekliğin araştırılıp, incelenmesi toplumsal boyutunun ele alınması görevi ise bilgi sosyolojisine düşmektedir.

Dünyamızın her alanını kuşatan bilgi ve onun tartıştığı önemli konulardan biri olan din ve zihniyetin, sosyo-kültürel yapı içerisindeki varlıkları ve fonksiyonlarının sosyolojik bir bakış açısıyla incelenmesi; bu unsurların aslında birbirlerini tamamlayıcı konumda oldukları, farkında olmadan gündelik yaşam içerisinde çok sık kullanıldıkları ve bilgi sosyolojisi ile olan bağlantıları bu makalede konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Bilgi Sosyolojisi, Din, Zihniyet, İdeoloji

RELIGION AND MENTALITY IN TERMS OF SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE

ABSTRACT

People and societies are in need of information at about every stage of life. Knowledge, one of the oldest and the most basic problems of humanity, has been handled within the frame of suje-obje relation in especially philosophy and religion circles. However, this perspective has usually been individual, its social dimension and relation with society haven't been given attention most times. Even if meaning and information in objective world where the reality occurs are independent from the human mind, it always has to be a human construction. While experiencing the reality, the task of dealing with the social dimension by researching objective reality and knowledge of knowing human mind is sociology of knowledge.

⁸² Bu çalışma "Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

This article has mentioned about the examination of knowledge surrounding every area of our world and religion and mentality, one of the most important subjects that it discusses, their existences in social-cultural structure and the examination their functions in a sociological perspective; about the fact that these elements are actually in complementary positions for each other, that they are often used in daily life unconsciously and about their connections with sociology of knowledge.

Key Words: Knowledge, Sociology of Knowledge, Religion, Mentality Ideology

1. GİRİŞ

İnsanlar ve toplumlar, kendilerinin inşa ettikleri dünyada ve hayatlarının her aşamasında bilgiye ihtiyaç duymaktadırlar. İnsan hem bu dünyada yaşayan hem de bu dünyayı değiştiren bir varlık olarak, bilginin yaratıcısı ve bu bilgiyi işleyen konumdur. Yani insan bir yönüyle bilgiye konu olan nesne, diğer yönüyle de bilginin öznesidir. Bu haliyle bilgi, insanların ve toplumların kendilerini ve çevrelerini algılama, anlamlandırma ve yorumlama biçimidir. Kısacası bilgi, hayatın vazgeçilmez bir unsurudur.

Bilim adamları ve düşünürler yüzyıllardan beri bilgi ile ilgilenmişler, “bilgi nedir” sorusuna cevap aramışlar ve herkes kendi bağlı bulunduğu disipline göre bir bilgi tanımı yapmıştır. İlk olarak felsefenin konuları arasında yer alan bilgi ve bilgi teorileri, daha sonraki dönemlerde sosyolojinin konuları arasına girerek, bilgi sosyolojisi adı altında bağımsız bir bilim dalının kurulmasına, bilginin toplumsal boyutunun derinlemesine analiz edilmesine imkân sağlamıştır. Bilgi sosyolojisi, en genel anlamıyla bilgiyi toplumsal koşullarda anlamak ve bilginin toplumsal koşullarını aramakla ilgilenir. Bilgi, insan zihninde doğmakta ve toplum içerisinde şekillenmektedir. Bilgi sosyolojisi ise düşünceye bağlı olarak oluşan ürünler ile toplumsal şartlar arasındaki ilişkiyi inceleyen bir disiplindir.

Her disiplinin kendine özgü bir takım metodolojisi bulunmaktadır. Bilgi sosyolojisi, bilginin sorunlarını analiz ederken epistemolojiden, toplumsal analizlerde bulunurken de sosyolojiden faydalanmaktadır. Bilgi sosyolojisi diğer disiplinlere nazaran daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Diğer bilimlerden faydalandığı gibi, diğer bilimlere katkısı da oldukça fazladır. Bazı düşünürler bilginin toplumu değiştirdiğini, bazıları ise aslında toplumun yani bireyin bilgiyi değiştirdiğini öne sürmüşlerdir. Bilgi, öyle ya da böyle toplumu ve toplum hayatını etkilemekte ve sosyal hayatın inşasını gerçekleştirmektedir.

Bilgi sosyolojisi, sosyal olarak inşa edilen gerçekliğin elde edilmiş sürecini analiz etmekle yükümlüdür. O, bir toplumda bilgi olarak kabul edilen her ne varsa, yanlışlığına ya da doğruluğuna bakmaksızın onunla bizzat ilgilenmek durumundadır. İnsanın düşünsel yetisi neticesinde meydana gelen

insani bilginin toplumsal yaşam içerisinde var olduğu koşulları, geliştirilmesi ve nakledilmesini içeren süreci bilgi sosyolojisi ortaya koymaktadır. Hiçbir toplum bilgisiz var olmamıştır ve toplumlar ortak duyu bilgisiyle hareket etmişlerdir. Bu sebeple bilgi sosyolojisinin alanı ve kapsamı çok geniştir.

Bilgi sosyolojisinin amacı, toplumsal yapılar ile bilgi sistemleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu bağlamda bu iki olgu arasındaki ilişkide dinamik sosyal ilişkiler mevcuttur. Çünkü bilgi sistemi, diğer sistemlere nazaran daha fazla sosyal niteliktedir. Bilginin toplumsal yapı içerisindeki yerini göstermeye yarayan bilgi sosyolojisi, aynı zamanda bilgi türleri, bunların birbirleriyle olan ilişkisini ve bütünlükle olan uyum ve çatışmalarını ortaya koyma amacındadır.

Bilgi sosyolojisi esas olarak, toplumsal grupların ve örgütlenme biçimlerinin, bu bilgilerin üretilmesine ve yayılmasına nasıl katkıda bulunduğuyla ilgilenmektedir. Bu durumda bilgi, bir insan topluluğunun kabul ettiği her türlü düşünce sistemi ve fikirlere gönderme yapmaktadır. Yani toplum olmadan onun üretilmesinin ve dağıtımının yapılması mümkün değildir. Bu üretim ve dağıtım işleminin gerçekleştirilmesi ise dil vasıtasıyla olur. Bir topluma ait kültürün en önemli yapı taşı konumundaki dil, toplumsal oyuncular tarafından sembolik ve göstergesel sistemler ile anlamlardan oluşmaktadır. Bu bağlamda kültürün nesilden nesile aktarılması vazifesini dil üstlenmiş olur. Dil bu şekliyle aslında içinde bir bilgi dünyası barındırmaktadır.

Aydınlanma dönemi ile bilgi olarak addedilen kavram, farklı bir boyut kazanarak bilimsel ve mantıksal yönde değil de, paradigmlar vasıtasıyla inceleme altına alınmıştır. Çünkü paradigmlar mantık açısından ne kıyas kabul eder ne de ortak bir kriterle ölçülebilir. Ancak bu açıdan bakıldığında da paradigmları ve onlara eşlik eden kavramaları herkesin kabul etmesi mümkün görünmemektedir. Böylelikle sahneye bilgi sosyolojisinin çıkmasıyla artık bilginin ele alınışı daha popüler sistematik bir hale gelmiştir. Bilgiye dair popüler konulardan bir tanesi de bilgi türleri olmuştur.

Bizim üzerinde önemle durduğumuz bilgi türlerinden bir tanesi de dini bilgi yani “aşkın bilgi”dir. Genel olarak din ile bilgi arasında hiçbir problem yokmuş gibi görünse de, batı dünyasında dini bilgi olarak nitelendirilen bilgi türü bir problem alanı olarak görülmektedir. Bunun sebebi ise bilimsel bilginin dini bilginin yerine konulmak istenmesidir. Ancak dini bilginin toplum hayatında ve özellikle gündelik yaşam içerisindeki konumu düşünüldüğünde, bunun bir problem alanı olarak görülmesi, bir perspektif sorunu olduğunun göstergesidir. Değişme özelliğinin olmadığı, bazı temel ilke ve kavramlara dayanan dini bilgi, yaygın olan ve toplumda her insana hitap eden bir bilgi türüdür. Ayrıca gündelik yaşantı içerisinde karşılaşılan her soruya cevap verebilen bir özelliğe sahiptir. Bu yüzden din, insanlar tarafından anlaşılacak ister.

Bilgi, bütün toplumsal dönemlerde o topluluğa ait ortak inanç, değer ve kültürün bir yansıması olarak düşünülmektedir. Bilgi açıklanırken, yorumlanırken ya da sınıflandırılırken bireyle değil, toplumla birlikte açıklanmalıdır. Sosyal olarak varlığını sürdüren insanoğlu ne zaman ki kendini tanıma, kendini keşfetme deyim yerindeyse kendini yorumlama yoluna gitmiş; işte o zaman aşkın olanla yani dinle karşı karşıya gelmiştir. Aşkın bilgi, anlamı doğaüstünü aşan ancak bu anlamı dünyada tekrar ederek yaşayan insanoğlunun vazgeçilmez olarak başvurduğu bir bilgi türüdür. Sosyal yaşam içerisinde insanların yüksek değer yüklediği aşkın bilgi, hayatın anlamlı ve amaçlı bir yönünün olduğunu göstererek yaşamın boş ve anlamsız olmadığını göstermektedir.

Tüm bunlara ilaveten söz konusu din olunca, onun değerlerden bağımsız düşünülmesi, düşünce ve yaşantı boyutunun eksik kalması anlamına gelmektedir. İnsanların dini algıları, değerleri ve bunlardan doğan her türlü anlamlandırmaları, günlük hayattaki deneyimleri anlamada ve yorumlamada oldukça önemli bir yere sahiptir. Yaşanılan dinin pratikte birtakım değer yargılarını içinde bulundurması söz konusudur. Değerler, somut kavramlar olmadıkları için onların benimsenmesi hissetme ile gerçekleşmektedir. Değerler, bireylerin sosyal yaşam içerisinde yapıp ettiklerini rasyonelleştirerek yani makul ve mantıklı bir hale getirerek içselleştirme imkânı vermektedir. Değerler, sosyal bir nitelik taşıdığı için pek çok kişi tarafından benimsenip paylaşılır ve oldukça ciddiye alınırlar.

Bilgi sosyolojisinin ana sorunları arasında gösterilen zihniyet ve ideoloji kavramları, tanımları herkes tarafından net bir şekilde bilinmese bile günlük hayatta çok sık kullanılan iki kavram türüdür. Zihniyet, dış dünyanın algılanması, anlaşılması ve kavranması neticesinde bireyin zihninde oluşan bilgilenme sürecidir. Zihniyet, değerler ve tecrübeler sayesinde değişir ve gelişir. Zihniyeti sadece değerler ve tecrübeler geliştirip dönüştürmez; zihniyet üzerinde coğrafi şartlar, kültür, din vb. gibi unsurların önemli ölçüde etkileri bulunmaktadır. Ancak bu unsurlardan hiçbirinin diğerine üstünlüğü yoktur.

Zihniyet ile ideoloji arasındaki münasebet, aynı zamanda ahlak dünyasını da içine alır. Bu nedenle zihniyet ile ideolojiyi birbirlerinden bağımsız düşünmemek gerekir. İdeoloji kavramı, içinde yaşanılan dönemin şartlarına ve müellifin sahip olduğu düşünce sistemi çerçevesinde tanımlanan hacimli bir kavramdır. İdeoloji kavramının farklı biçimlerde yorumlanması temelde toplumsal gerçekliklerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. İdeolojiler, pek tabii tarih süreci içerisinde farklı anlamlarda kullanılarak anlam değişmesine uğramışlardır. İçinde kullanıldıkları disiplin çerçevesinde anlamlarında da değişimler söz konusu olmuştur. İdeoloji kavramı, yöneten grupların hâkimiyet duygularını zayıflatan temel gerçekleri artık görememe durumuna bağlı hale gelmeleri

yolundaki politik çelişkinin doğal bir sonucudur. Ama genel olarak bünyesinde değer, inanç ve bilgi barındıran geniş anlama sahip bir kavramdır.

2. TOPLUMBİLİMSEL AÇIDAN BİLGİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

Sosyoloji ile birlikte toplum çeşitli olay ve olguları açıklarken başvurulan bir özne haline almıştır. Akla gelebilecek her türlü toplumsal olaylar toplum bağlamında açıklanmaktadır. Aynı şekilde bilgi de toplumsal olarak incelenmektedir. İlk dönem sosyolojisi bağlamında bu durum daha da belirgin olarak görülmektedir. Bilgi, toplum ürünü olarak ortaya çıktığı için, sosyoloji çalışmalarının genelinde bilginin kaynağı toplum olarak nitelendirilmektedir.

Toplum meydana getiren çeşitli sosyal tabaka, sınıf, birim vs.nin ortak yaşantı ve bilinç; bilginin doğuşunu, var olmasını, üretilmesini ve değişmesini etkilemektedir. Örneğin, ekonomik gelir seviyesi yüksek bir topluluğun dini algılaması, yorumlaması ve nesilden nesile aktarması ile ekonomik gelir seviyesi düşük halkın dinsel bilgiyi algılaması, yorumlaması ve gelecek nesillere aktarması arasında oldukça fark vardır. İlk grup dinsel bilgiyi daha bilimsel daha kitabi diyebileceğimiz bir biçimde algılamakta, halk daha yalın daha kendine özgü bir biçimde algılamaktadır.

Sosyolojiye göre insanlar topluluk halinde yaşamaya başladıktan sonra zihni yapıları oluşmaya başlar ve bunun neticesinde bilgi oluşur (Yıldırım, 2007: 9). Yani toplumsal kolektivite sonucunda nasıl ki insanların yaşam tarzları birbirinden etkileniyor ve değişiyorsa, yeni bir takım durumlar ortaya çıkıyorsa; pek tabii bu ortak yaşamdan zihni yapılar da etkilenmektedir. Bilgi, kolektif bir şeydir; bireyin ürünü değil, toplum ve kültürün ürünüdür (Arslan, 2007: 17). Bilgi, bütün toplumsal dönemlerde o topluluğa ait ortak inanç, değer ve kültürün bir yansıması olarak düşünülmektedir. Sosyoloji, bilgiyi toplumsal bağlamda ele alıp yorumladığı için *a priori* bilgi olarak bilinen bilgiyi kabul etmez. Yani insanlar doğuştan bir takım bilgilerle dünyaya gelmez. Bilgiyi topluma dayandırdığı, toplumun bir ürünü olarak gördüğü için *a priori* bilgiyle ilgilenmez.

Arslan'a göre, toplum karşılıklı bağlılığı ifade etmektedir; bilgi olarak nitelendirilen bir şeyin bilgi olarak kabul edilmesi ve o şekilde hüviyet kazanabilmesi için bir kabul edenin, yani en azından bir ikinci kişinin bulunması gereklidir (Arslan, 2007: 18). Başkaları ya da toplum mevcut olmadığı müddetçe bilginin varlığından da söz edilemez. Böylece bilgiyi belirleyen yegâne unsur toplumdur ve bilgi hem nihayetinde toplumsal bir olgudur. En temelinde toplum bilgiyi düşünce kategorileri vasıtasıyla belirler. Kategoriler ise nesnelere genel nitelikleri olup, varlık karmaşasına son veren kavramlardır. Yani kategoriler birer toplumsal ürünlerdir, bireylerden

bağımsız olarak düşünülemezler. Bu duruma göre bilgi açıklanırken, yorumlanırken ya da sınıflandırılırken bireyle değil, toplumla birlikte açıklanmalıdır.

Arslan'ın temel hipotezine göre; bilimsel olsun ya da olmasın bilginin varlık temeli epistemik cemaattir. Cemaat bilgiyi önceler ve bilginin zorunlu şartıdır; çünkü bilginin hem kaynağı ve yaratıcısı, hem inşa edicisi ve taşıyıcısı, hem de daha sonraki kuşaklara intikal ettiricisidir. Bilginin var oluş gerekçesi ve şartı cemaattir; çünkü bir öne süreni ve bir alıcısı ya da kabul edeni bulunmadığı sürece bir hiçtir (Arslan, 2007: 74-75). Sadece iki kişinin var olduğu düşünülürse, bilginin öne süreni, alıcısı ve kabul edeni bulunduğu sürece bilgi mümkündür. Yoksa en az iki kişinin uzlaşmadığı yerde cemaat de bilgi de mümkün değildir. Bu uzlaşma her şeyden önce dilde mümkün olan bir uzlaşmadır. Ona göre bilgiyi açıklamanın tek yolu, ona kaynaklık eden, taşıyan ve intikalini sağlayan cemaati incelemekten geçmektedir.

Bilgi, epistemik cemaatin deyim yerindeyse can damarıdır, onu ayakta tutan yegâne unsurdur. Epistemik cemaatin güçlü olabilmesi ve dimdik ayakta durması bilginin güçlü olmasına bağlıdır. Diğer bir ifadeyle bilgi, ne kadar güvenilir ve sağlam kaynaklara dayalı olursa, cemaat de o kadar güçlü hale gelir. Bunun dışında, epistemik bir topluluğun ürünü olmayan bilgi, bilgi statüsünde yer almaz. Bilginin gücü, epistemik cemaatin gücüdür. Bilimsel bilginin gücü, onu üreten bilimsel cemaatin gücüdür (Dever, 2012: 207).

Epistemik cemaati diğer cemaatlerden ayıran en önemli özelliklerden biri de kendi aralarında kullandıkları akademik bir dilin bulunmasıdır. Yani epistemik cemaate mensup bilim adamlarının kendi aralarında iletişim kurabilmeleri ve cemaatin ayakta kalabilmesi için ortak bilimsel bir dilin olması gerekmektedir. Böylelikle epistemik cemaati diğer cemaatlerden ayırabiliriz. Epistemik cemaat olarak ifade ettiğimiz bu cemaat türü bağlı bulunduğu entelektüel gelenek çerçevesinde ele alınmalı ve o şekilde değerlendirilmelidir.

Sosyologların bilgiyi tanımlama ve inceleme biçimleri sosyoloji ve belki de felsefe tarihi boyunca farklı birçok kültürel ve ulusal ortamda değişikliğe maruz kalmıştır. Bilgi olarak nitelendirilen şeyin belirlenmesinde ve değerlendirilmesinde, ona eşlik eden sosyal faktörler ve diğer faktörler (Woolgar, çev. Arslan, 1999: 26) bilginin temel unsurlarının neler olduğu konusuna etki etmektedir. Bu nedenle genel geçer bir bilgi tarifi yapmak oldukça güçleşmiştir. Ancak sosyolog gözüyle bakıldığında hâkim bir bilgi tanımı ya da tarifi yapmak güç olmasa gerek.

Bilginin gündelik hayattaki temellerine vurgu yapan Berger ve Luckmann, bilginin günlük yaşamda nasıl şekillenip sosyal bir gerçeklik halini aldığını kendi kullandıkları bir takım kavramlarla dile getirmişlerdir. Onlara göre aslında birey, sosyal yaşamın çoklu bir gerçeklikten oluştuğunun

farkındadır. Bu gerçeklik alanlarındaki nesnelere ve bu nesnelere ait unsurları bilinç, kavrama yoluna gider ve ilk karşılaştığı zaman ise bilinç bir çeşit şok ile karşılaşır. Bu çok kısa süreli bir şoktur çünkü bilinç yeni şeyleri tecrübe etmekte oldukça uzundur. Çünkü gündelik hayatta karşılaşılan ve tecrübe edilmeye çalışılan her şey bilinç kavramının denetiminden geçmek zorundadır ve bilinç her zaman bu yeni şoklara ve tecrübelerine açıktır. Birey artık gündelik hayatın gerçekliğini sistematize etmeye başlamış ve *nesnelleştirme* (Berger and Luckmann, çev. Öğütle, 2008: 52) sürecini başlatmıştır. Gündelik hayatta kullanılan dil de bireye sürekli nesnelleşme alanları sunar ve bu nesnelleşmeler içerisinde anlam kazanarak bir düzen tesis eder.

Birey sosyal yaşam içerisinde başkalarıyla sürekli etkileşime girer ve gündelik hayattaki varlığını sürdürür. Ortak duyuya dayanan bilgi çerçevesinde hayatı algılar ve başkalarıyla paylaşılan bu bilgileri gerçeklik dünyasında anlamlandırır. Böylelikle sekteye uğramadan sınırlı anlam alanları ve tecrübe tarzlarının izlerini taşıyan gerçeklik alanı oluşur.

Berger ve Luckmann'ın üzerinde önemle durduğu kavramlardan bir tanesi de *meşrulaştırma* (Berger and Luckmann, çev. Öğütle, 2008: 135-186) kavramıdır. Onlar, bir süreç olarak nitelendirdikleri meşrulaştırmayı anlamın nesnelleşmesi olarak tanımlamaktadırlar. Yeni anlamlar üretmeye yarayan meşrulaştırmanın işlevi; nesnelleşmeleri nesnel anlamda ulaşılabilir, öznel anlamda da makul ve mantıklı hale getirmektir. Meşrulaştırma nesnelleşmelerin bir sonraki kuşağa aktarılmasıyla birlikte kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. O sadece normatif olmayıp bilişsellik özelliği de taşımaktadır. Meşrulaştırma, bireyin bir eylemi neden yapması gerektiği ve diğerini niçin yapmaması konusunda yardımcı bir işleve sahiptir. Yani bilgi, kurumlarının meşrulaştırılmasında değerden önce gelir. Tıpkı, akrabalık yapısının şematik olarak aktarılmasının akrabalık yapısını meşrulaştırması gibi.

Birey doğuştan toplumun bir üyesi değilken, sosyalliğe yatkın olarak dünyaya geldiği için zamanla toplumun bir üyesi halini alır. Bireyin toplumsal olarak diyalektiğe katılmaya başladığı anın başlangıç noktasını Berger ve Luckmann *içselleştirme* (Çiftçi, 2009: 53) olarak adlandırmaktadırlar. Duruma fenomenolojik olarak bakıldığında, bu içselleştirmenin aslında sosyalleşme olduğu görülecektir. Birey doğmadan önce de mevcut olan nesnel dünya ile bireyin karşılaşması ve bu dünyaya ait bilgi stoklarının kendince harmanlanıp, yoğurularak benimsenmesidir içselleştirme. Burada önemli olan nokta, bireyin nesnel dünyayı anlaması ve anlamlandırmasıdır ki bu süreçte din de toplum tarafından aktarılmaktadır.

3. BİLGİ SOSYOLOJİSİ VE DİN

Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de dini konulara vurguda bir artış dikkati çekmektedir. Ancak din konusu, genel itibarıyla bilimsel bir yaklaşımdan ziyade spekülasyon düzeyinde ele alınmaktadır. Din üzerine yapılan araştırmalar ise daha çok konunun tarihsel ya da teolojik yönü üzerinde durmaktadır. Din, aşkın olan ile kul arasında kurulan ilişkiden doğmaktadır. Bu nedenle dinin muhatabı insandır.

Dini öğretiler ve uygulamalar; dinin bildirdiği emir ve yasaklar fertte bir iç değer olarak yerleşip yaşandığı ölçüde dini hayat gerçeklik alanında varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda insan, kendi duygu ve düşünceleri, ilgi ve eğilimleri çerçevesinde dini yorumlar ve yaşar. Sonuçta din, onun için bir yaşam nizamı olur. Dini öğretinin anlaşılması, yorumlanması, doktrin ya da hüküm haline getirilmesi sistemli bir çabaya bağlıdır. Buna bağlı olarak dine muhatap olan, dinin sembolleriyle karşılaşan ve buna karşılık veren kişilerin yaşayış ve davranışlarının anlaşılıp açıklanması da sistemli bir çabayı gerektirir.

Dünyevi davranış kurallarının belirleyicisi konumundaki din; geleneksel dönemlerde, yönetim fonksiyonları çoğu zaman din kurumunun temsilcisi tarafından din adına icra edilmiş ya da kontrol edilmiştir. Modern Batı’da rasyonalizm, sekülerizm ve bireyselleşimin genel etkisi içinde din, özel alandan hem kurumsal, hem de sembolik düzeyde ayrılmıştır. Buna bağlı olarak dinin toplumsal yapılandırma temsilcisi olarak öne çıkan fonksiyonları da ciddi şekilde zayıflatılmıştır. Din, modernleşme sürecindeki toplumların yeniden yapılandırılmasında edilgen olarak işlev görmektedir. Türkiye’nin fiili dindarlık görünümünde ortaya çıkan farklılaşmalara göz atıldığında ise dinin algılanışı ve tasvirinden farklı olarak, gündelik hayatın içsel boyutlarına nüfuz eden modernleşme ile bütünleşen kalıp ve davranışların yoğun olduğu görülmektedir.

Dinin toplumların bir ürünü olduğunu, daha doğru bir ifadeyle dinin toplumsal bir şey olduğunu düşünen Durkheim, dini ritüellerin, ayinlerin toplumların kolektif gerçekliklerini ifade ettiğini söylemektedir. Bu durumda din, grupları meydana getiren, onların devamlılığını sağlayan ya da onların yeniden var olmasını destekleyen bir unsurdur. Toplumu meydana getiren asli unsurun din olduğunu söylemek, dinin asıl muhtevasında mevcut olmayan bir durumla karşı karşıya kalmamıza neden olmaktadır.

Dinin genel olarak bir tarifini yapmak onun farklı yönlerinin olduğunun farkına varmamak demektir. Bir sosyoloğun, bir filozofun ya da bir psikoloğun yaptığı din tarifleri, kendilerinin dahil oldukları ilim dallarına göre farklılık arz etmektedir. Buna ilaveten tek bir din değil birçok dinin varlığı düşünüldüğünde, durumun oldukça güç olduğu görülecektir. Çeşitli dinlere mensup insanların benimsedikleri ya da benimseyebilecekleri bir din

tarifi yapmak mümkün görünmemektedir. “Din” kavramı denildiği zaman bir Hıristiyan ile bir Budist’in zihninde aynı çağrışımı yapmaz. Hatta aynı dine mensup insanların bile *din* kavramından anladıkları önemli ölçüde birbirinden farklı olacaktır. Kimi din tarifinde dinin bilgi veren yönü ağır basmakta, kimisinde ise tecrübe yönü ağır basmaktadır. Bu sebeple dini araştırma ve inceleme konusu edinen her ilim dalı, kendi bağlı bulunduğu disiplin çerçevesinde ve kendi işine yarayan bir din tarifıyla hareket etmektedir. Ancak bizi burada ilgilendiren sosyologların ve özellikle din sosyologlarının üzerinde uzlaştıkları ya da uzlaşmaya çalıştıkları bir din tarifidir.

Din, içinde bulunan toplumun karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırdığı için bu özellikleri itibarıyla tanımlanabilir bir unsurdur. Onu beşeri bir eylemin doğal tezahürü olarak görmek yerine, insanı ve toplumu en iyi şekilde anlamlandıran ve bizlerin de bunu en iyi şekilde anlamamıza yardımcı olan bir realitedir. Bu şekliyle din, tabiatüstü olarak nitelendirilebilir. İnsan zekâsını ve düşüncesini aşan, içinde bilinemezliği, gizemi ve mistisizmi barındıran din, hâlihazırda mevcut olan, ezeli ve ebedi bir varlığa inanma ihtiyacıdır. Bu haliyle din, bilimin ve rasyonalitenin dışında kalan akıl ötesi bir olgudur. İlk insandan günümüze kadar hiçbir insan yoktur ki tasavvur edilemeyen bir varlığa inanmasın. İnsanı ve dolayısıyla toplumu derinden ilgilendiren bir konu olması yönüyle daha derli toplu din tariflerini din sosyologlarında bulmak mümkündür.

4. DİNİ BİLGİNİN MAHİYETİ VE AŞKINLIĞI

Her din, toplumsal bağlamda doğmakta ve yine toplumsal bağlamda varlığını sürdürmektedir. Toplum ve toplumsal yaşam üzerinde önemli etkileri bulunan din, genel olarak bir yaklaşım, bir niyet ve bir bakış açısı olarak tüm toplumsal süreçlerde bir etkiye sahiptir. Din yaklaşım boyutunda her türlü değer ve bilgi sisteminin içerisinde bir şekilde yer almaktadır. Din her şeyin üstünde, insan hayatında düzenleyici bir temeldir. O; ferdin hayatını, ferdi kapsayan fakat aynı zamanda aşan mutlak anlamlar ve değerlere göre düzenler (Wuthnow and Berger, çev. Çiftçi, 2009: 130) Bütün sembollere anlamını veren kuşatıcı ve mutlak sembollerin kaynağı olarak görülen din, sosyal kurumlar ağının üzerine kaplayan, o olmadığı zaman yoksun kalacakları adeta bir kubbedir. Bu şekilde, dini işlevler toplumsal kurumlara nüfuz eder ve devamlılıklarını sağlar.

Dinin aşkın olma özelliği, pekâlâ insanlardan ya da toplumdan ayrı bir yerde düşünülemez. Bireylerin birbirleri ile olan iletişim ve etkileşimleri neticesinde ortaya çıkar ve kişilerin bilinçlerinde ve vicdanlarında “ferdi” olma özelliği kazanır. İnsanlar hiçbir zaman “kutsal” ve “aşkın” olanı tek başlarına yaşamamışlardır. İnsan doğduğu andan itibaren yaşadığı toplumun dini sistemi içerisinde kendini bulmuş ve zamanla hem dünya görüşlerini hem

de dini tecrübelerini birbirlerine aktarmışlardır. Toplumsallaşma süreci ile tüm yaşadıklarını zamanla içselleştirmiştir. Dini tecrübeler ve aşkın olandan etkilenme, ardından onların benimsenerek içselleştirilmesi, toplumsallaşmanın neticesinde olmaktadır.

Aslında din, toplumu anlama ve anlamlandırma sürecinde felsefe ve bilimin yanında önemli bir yer işgal etmektedir. Genel olarak felsefe, olay ve olgulara bütüncü; bilim tekilci ve din ise sezgisel bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Zira her bakış açısının bilgi olabilmesi için kategorik olarak oluşturulup ifade edilmesi gerekmektedir (Mannheim, çev. Okyayuz, 2009: 98). Bu sebeple din, aklın yanında vahye de dayanmış, bir bilgi kaynağından faydalanmıştır. Dinin bizzat kendisi bilgi, değer, inanç içermesi ve kognitif bir olgu olması hasebiyle bilgi ile yakından ilgidir. Din, bizlere bir tür bilgi vermekte ve buradan da “dini bilgi” adıyla bir çeşit bilgi türemektedir. Dini bilgi olarak nitelendirilen bilgi türü, bizzat dinin etkisi altında varlığını sürdürmektedir.

Başlangıçta din, bir bilgi biçimi olarak hem bilimin hem de felsefenin yerini tutmaktaydı. Yani insanlığın başlangıcından beri insanların bilgi olarak addettikleri bilgiler dini bir karakterde idi. Durkheim’in de belirttiği gibi, insanların uzun zamandır dünyayı ve kendilerini açıklayıp tasvir etmek için geliştirdikleri ilk tavır sistemleri dini kökenlidir (Aydın, 2010: 192). Yani insanlar ilk bilgilerinin büyük bir kısmını dine borçlu olmakla kalmamışlar, bu bilgilerin düzenini de ondan almışlardır. Durkheim, toplumu dinin asıl kaynağı olarak görmüş ve dini şu şekilde tanımlamıştır: Din, “Kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden meydana gelen ve bu inanç ve amellerin ona inanıp bağlananları manevi (ahlaki) birlik meydana getiren bir cemaatte birleştirdiği dayanışmalı (ahenkli) bir sistemdir” (Haşşab, çev. Coşkun ve Özmen, 2010: 29). Birçok inanış ve davranışlar, insanlar arasında mevcut olup manevi bir toplum meydana getirmektedir. Ona göre dinin temel işlevi, sosyal güvenliği korumak ve onu güçlendirmektir. Ayrıca dini meydana getiren kaynağın toplum olduğu görüşü de toplumsal gerçeğe işaret etmektedir. Din, kaynağını toplumdan aldığına göre toplumun anlaşılması ve anlamlandırılmasında dini olarak nitelendirilen bilginin çok önemli bir yeri bulunmaktadır.

Ona göre bilgilerimizin ve dünyayı anlamamızın temelinde din bulunmaktadır. Gerek felsefe gerek de bilim aynı şekilde dinden doğmuşlardır. Bilgilerimizin ilk büyük bölümünü, düşüncelerimizi ve zihnimizi biçimlendiren temel ilkeleri (bu temel ilkelere filozoflar kategori adını vermektedirler) dine borçluyuz. Nitekim dini bilginin kaynağı da bu kategorilerdir (Yıldırım, 1999: 66). Durkheim, görüldüğü üzere bilgi sosyolojisinin verilerinden faydalanarak dini bilgiyi açıklamaya çalışmaktadır. Kategorilerin insan yaşamında ve dolayısıyla toplum yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu, bizlerin dünyayı anlamlandırma çerçevemiz olarak bilincimizin kategorilerden oluştuğunu belirtmektedir. Bu

kategorilerin kendisinin başlı başına din olduğunu düşünmektedir. Bunun içindir ki din, toplumsal kategorilerden beslenerek kolektif bir özellik kazanmaktadır.

Genel olarak din ile bilgi arasında hiçbir problem yokmuş gibi görünse de, Batı dünyasında dini bilgi olarak nitelendirilen bilgi türü bir problem alanı olarak görülmektedir. Bunun sebebi ise bilimsel bilginin dini bilginin yerine konulmak istenmesidir. Ancak dini bilginin toplum hayatında ve özellikle gündelik yaşam içerisindeki konumu düşünüldüğünde, bunun bir problem alanı olarak görülmesi, bir perspektif sorunu olduğunun göstergesidir. Değişme özelliğinin olmadığı, bazı temel ilke ve kavramlara dayanan dini bilgi, yaygın olan ve toplumda her insana hitap eden bir bilgi türüdür. Ayrıca gündelik yaşantı içerisinde karşılaşılan her soruya cevap verebilen bir özelliğe sahiptir.

Bilgi ve inanç arasında bir ayrım yapmak ne kadar doğru bilinmez ama inancın zihinde var olan bilgiler vasıtasıyla olduğu muhakkaktır. Bilen öznenin bilme sınırlarını ya da başka bir ifadeyle kapasitesini aşan, kendisinin de bilinebilmesi için başka bilgi türlerine ihtiyaç duyan, belli sınırlılığı ve sonluluğu olan aşkın bilgi. Bu bağlamda pozitivist düşünce ile farklı bakış açıları içermektedir. Pozitivizme göre bizler olay ve olguların tespitini ancak deney ve gözleme dayanarak yapabiliriz. Eğer deney ve gözlemlerle bu durumları tespit edemiyorsak o zaman elde edemediğimiz her bir bilginizi bizi metafiziksel olana götürür ki, insanlık da zaten bu evreleri geçirmiştir. İnsanlık tarihi metafiziksel evreyi geçirip pozitivist evreye geldiği için dış dünyanın algılanmasında yorumlanmasında vahye dayanan bilgilere lüzum yoktur. Çünkü deney ve gözlem neticesinde elde edilen bilimsel bilgi, tüm insanlığı kapsayacak şekilde organize olmuş ve insanlığın ilerlemesi bu şekilde kendini göstermiştir. Pozitivizmin aksine aşkın bilgi, gerçekte somut olarak var olanın değil belirli bir anlam taşıyanın bilgisidir. Aşkın olan bilgi, duyular üstü olanla ilgilenmektedir ve dolayısıyla kullandığı yöntem de farklıdır. Kendi içerisinde geçerliliğe sahip olan ve içinde anlam, değer ve duygu barındıran diğer adıyla dini bilgi, pozitif bilgilerde olduğu gibi açıklama yapmaz sadece anlayıcı yani insanların onu anlaması ve hem zihnen hem de kalben kabul etmesini bekler. Dini bilgi, insanlar tarafından anlaşılacak ister.

Dinin toplumsal yaşamda sürdürdüğü temel işlev, bilgi kuramı ve çeşitli bilgi sistemlerinin birlikteliği ile mümkündür. Bilgiyi, zihinsel birikim olarak tanımlayanlar, insanda bilgi edinme sürecini eksiksiz olarak açıklamaya çalışırlardır. Buna göre bilgi edinme süreci ile tüm zihinsel birikimler elde edilmektedir. Edinilen bilgi doğru da olsa, yanlış da olsa, bir inanç da olsa bu bilgi edinme süreci içerisinde elde edilmektedir. İnsanlar genellikle dini bilgileri bu bilgi edinme sürecinde elde etmekte ve toplumun sahip olduğu bilgi birikimi ile de sahip olduğu bilgilerini şekillendirmektedir.

Dinin toplumdan bağımsız, toplumun da dinden bağımsız olmadığı düşünülürse, toplumun sahip olduğu din her zaman ve her şekilde bizlere bir tür bilgi sunmaktadır. Bu noktada bilgileri, bir toplumsal grup ya da bir insan topluluğu tarafından kabul edilen her türlü fikir ve edim biçimleri; onların kendileri ve ötekiler için gerçek kabul ettikleri olgulara ilişkin fikirler ve edimler şeklinde tanımlayabiliriz (McCarthy, çev. Yılmaz, 2002: 50). Bu tanıma göre bir grup insanı bir toplum ya da toplumsal bir dünya yapan şey, ne ve nasıl düşündükleri, ne bildikleridir. Bilgiler, dünyadaki nesnelere ve olguları bir şey olarak görmemizi sağlayan düşünme ve eylemde bulunma biçimidir.

Toplumsal bir olgu olan dini de biz, toplumu ilgilendirdiği için ve diğer bilgi edinme yollarından farklılık arz ettiği için, bilgi olarak kabul etmekteyiz. Tabii ki sadece bunlar dinin bir bilgi oluşumu olduğunun göstergesi değildir. Bütün bunlara ilaveten din, bir bilginin oluşması, üretilmesi, önemli ve sürdürülebilir bir hale getirilmesi gibi farklı aşamalarda etkisini göstermektedir.

Din, her türlü bilginin oluşmasında, yani süje ile obje arasındaki ilişkinin neticesindeki her türlü verinin oluşmasında ve bu verilerin işleyişinde bir şekilde etkili olmaktadır. Bu verilerin işleyiş aşamaları zannedildiği gibi objektif bir düzlemde meydana gelmezler. Din tarafından yönlendirilen bir sisteme göre gerçekleştirilirler. Bu durumda din, bütün süreçler üzerinde bir yönlendiriciliğe sahiptir. Neticede oluşan dini bilgi, dinin etkisi altındadır ve yöntem de dinin kendine özgüdür. Din, bizlere sezgisel anlamda bir bilgi türü sunmuştur. Bunu ise vahiy yoluyla gerçekleştirmiştir. Her ne kadar inanç, değer ve anlamlarla yüklü olsa da o aslında bizler için bir inanmadır. Bizler ise; var olan Allah'ı bilmek ve O'na inanmak öncelikli olmak üzere, diğer beşer dünyası ve ahiret yaşantısına dair bilgilendirmektedir. Bu açıdan dini bilgi, inanç ve değerleri de bünyesinde barındırmaktadır.

İnsanlığın başlangıcında var olan bilgiler muhtemelen din kökenli yani dini bilgiler idi. Çünkü bilimin ve felsefenin olmadığı bir dünyada hâkim olan tek bilgi türü dini bilgi idi. Burada yine dinin, bilgi üzerindeki oluşum, değişim-dönüşüm ve sürdürülebilirliği ile ilgili etkisi noktasına gelinmektedir. Bilimsel bilgi ile dini bilginin kullandığı metot ve tekniklerin birbirinden ayrılması mevzusunda da yine aynı noktaya gelinmektedir. Bilimsel bilgi, deney, gözlem ve akıl yoluyla ulaşılabilecek, sağlaması sonradan yapılabilecek bir bilgi türüken; dini bilgi “anlamlandırma” ve “değer atfetme” gibi yöntemleri kullanmaktadır. Örneğin, genç yaşta bir kimsenin ölümüne, bilimsel bilgi ile dini bilgi farklı şekillerde bakmaktadırlar. Dini bilgi duruma “takdiri ilahi” derken bilimsel bilgi, ölüm nedenini araştırır, daha önce aynı şekilde ya da benzer şekilde vuku bulan olaylara bakarak, durumu farklı bir şekilde değerlendirir.

İslam açısından bakıldığında ise kaynağı bakımından iki türlü bilginin olduğu; bunlardan birinin beşeri, diğerinin ise ilahi olduğu bilinmektedir. Beşeri bilgi, nesneye dayanan bilgi iken, ilahi bilgi daha önce de bahsettiğimiz üzere aşkın kökenli bilgi türüdür. İslam açısından bilginin en önemli sorunu, beşeri bilgi ile ilahi bilginin genel olarak insan davranışları üzerindeki etkisi noktasındadır (Aydın, 2008: 212). Bu sorunun kökeninde ise bilgi-değer ikilisinin birbirleriyle olan ilişkisi bulunmaktadır.

Dini bilgi, genel olarak anlam yüklü bir bilgi türüdür, bir değeri ve hüküm yargısını içermektedir. O, bilimsel bilgi gibi bir şeyin nasıl ve nedenliğini araştırılmaz. Aslında bilgi ve din doğası itibarıyla birbirinden farklı iki olgudur. Din, bir inanma, duyuş ve kabulleniş olarak, toplumu ilgilendiren her şeyi bir şekilde etkileyebilmektedir. Ancak bilgi, bir zihinsel süreçtir ve süje ile obje arasındaki ilişkiden doğan bir sonuçtur. Bilimsel bilgi, deney ve gözlem neticesinde elde edilen bilgiyi içermektedir. Ama hiçbir bilimsel bilgi, dünyada bugüne kadar meydana gelmiş bir takım olayları açıklamada yeterli değildir. İşte bu noktadan sonra devreye dini bilgi girmektedir. Özellikle şunu vurgulamak gerekir: Bilimsel bilgi şeylere anlam yükleyemediği için, dini bilgi de açıklama yapamadığı için değersiz ya da önemsiz değildir. Onların önemleri, kendilerine özgü bir takım özelliklerinin olmasındandır.

Toplumsal yaşantı içerisinde birbiriyle adeta iç içe geçmiş bulunan dini bilgilerimiz ve değerlerimiz, ait oldukları kültürün birer yansıması konumundadır. Bazen onları birbirinden ayırt etmek zor olsa da aralarındaki farklılıklar ve benzerlikler onların zaman zaman birlikte anılmalarına neden olmaktadır. Değerler, bir kültürü diğer kültürden ayıran ve belli sınırlılıklar içerisinde yaşamını sürdüren bireylerin parçalanmasını engelleyici, bir başka deyişle, birlikteliğin olmasını sağlayan pekiştirici ve kaynaştırıcı unsurlardır (Avcı, 2007: 21). Sosyal açıdan ise bireyin toplum içerisindeki hareket tarzını ve alanını belirleyen normlar bütünüdür. Kültür ve topluma anlam kazandırması bakımından çeşitli fonksiyonları bulunan değerler, kişileri birer toplumsal kontrol ve baskı mekanizması törelere yöneltmektedir.

Değerler somut kavramlar olmadıkları için onların benimsenmesi, hissetme ile gerçekleşmektedir. Onları, ahlak ile değere ilişkin akıl kalıpları vasıtasıyla kabullendiğimiz için bir takım kesin buyrukları; “yalan söyleme, adaletli ol, hile yapma” vb. içimizde hissederiz. İçimizde hissettiğimiz bu kesin buyruklar, pratik aklın yaşantımızı yönlendirdiği ahlaksal değerlerdir. Bu değerlerin benimsenip davranışsal olarak yaşantıya dökülmesi, maddi ve manevi yaşamın akılcı bir şekilde kucaklanıp uygulamaya dökülmesidir.

Dini bilgiler ile değerlerin bir arada zikredilmesi onların toplumun kabul gücünün yüksek olması ve toplumu bağlamasındandır. Dini bilgilerin vahiy kaynaklı olanları ve beşer kaynaklı olanları şeklinde bir ayırımı tabi tutmaksızın kabullenilmesi, her ne kadar toplumsal yaşamın gereği gibi görünse de, aslında insanların yaratılışında mevcut olan “kutsal olana inanma”

içgüdüğü vasıtasıyla. Değerlerin de sosyal yaşam içerisinde yaptırım gücünün yüksek olması, insanlar üzerinde deyim yerindeyse bir sosyal kontrol mekanizması kurması sonucunu doğurmaktadır. Değerlerle ilgili bilgilerimiz ve dini bilgilerimizin elde edilme süreçleri farklı olsa bile işlevsel mekanizmaları bizlerde genelde aynıdır. Toplumun kültürüne has değerleri de dini bilgilerimizi de diğer bilgilerimiz gibi sonradan öğrenmekteyiz. Ancak şöyle bir farklılık mevcut ki; değerlerimize ait bilgi oluşumlarını sorgulayabilmekteyiz.

Dinin inanç boyutu ile davranışsal boyutu arasında nasıl ki fark var ise dine ait bilgilerin davranışsal boyutu arasında da bir takım farklılıklar mevcuttur. Çünkü bilgilerimizi biz her zaman istediğimiz gibi kullanamamaktayız. Bilgilerimizin kullanımının toplumsal yaşam içerisinde şekillenmesinde hem çevresel faktörler hem de davranışa dönüştükten sonraki dönütler ve tepkiler önemli rol oynamaktadır. İşte bilgi sosyolojisi dine ait bilgilerimizin insan davranışlarındaki değişim ve dönüşümü, dini bilgilerimizin toplumsal yaşam içerisinde nasıl insan yaşantısını şekillendirdiği ile ilgilenmektedir. Yani hem vahiy kaynaklı hem de beşer kaynaklı dini bilgilerin toplum içerisinde ne gibi fonksiyonlar içerdiğini belirleyerek aralarındaki işlevsellikle ilgilenmektedir.

Aynı şekilde çağdaş bilgi sosyolojisinde yaşanan gelişmeler neticesinde, toplum ve toplumu ilgilendiren hemen hemen tüm konular bilgi sosyolojisinde tartışılır hale gelmiştir. Özellikle bilginin toplumsal olarak üretildiğini öne süren sosyologlar tarafından toplumsal yaşama damgasını vuran konular ve bunun yansımaları problem alanı olarak inceleme altına alınmıştır. Bilginin sosyolojik açıdan analiz edilebilmesi için aktörlerin anlam dünyalarının bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bilgi sosyolojisi açısından aktörlerin anlam dünyalarının nasıl ve ne şekilde belirlendiği, zihinlerinin bu bilgilenme sürecinden ne yönde etkilendiği, insanların anlam dünyasının oluşmasında zihnin nasıl bir etkiye sahip olduğunu; “bilgi sosyolojisi ve zihniyet” başlığı altında analiz etmek daha uygun olacaktır.

5. BİLGİ SOSYOLOJİSİ VE ZİHNİYET

Hiç şüphesiz bilgilenme sürecinde özne-nesne ilişkisi üzerine yapılan tartışmaların tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Bilgi edinme yolları ya da bilginin ortaya çıkış süreci üzerine ortaya atılan iki teori dikkat çekici özelliktedir. Çünkü bu bilgi edinme süreçlerinden birinde özne, aktif iken diğerinde pasif bir konumdadır. Öznenin pasif bir konumda olduğunu öne süren teoriye göre zihin boş bir levha gibidir ve doğru bilgi öznenin müdahalesi olmaksızın doğanın kendini öznenin zihnine yazmasıyla elde edilmektedir.

Öznenin aktif olarak rol aldığı bilgilenme sürecinde ise özne, zihnini belirli kognitif işlemlere tabi tutarak yani dış dünyayı ve nesneyi bilgi vermeye zorlayarak etkinliğini sürdürmektedir. Bu teoriye göre herhangi bir zihinsel etkinlik olmadan, beklenti ya da teorilerin ışığında yorumlamadan doğanın kitabının okunması mümkün değildir (Demir, 2007: 36). İnsan zihni, sahip olduğu bilişsel kategoriler vasıtasıyla dış dünyanın algılanmasını ve fenomen dünyasının bilinmesini sağlamaktadır. Her insanın algı biçimi ise nesnelere belirli formlara sokarak bilgilerin mantıksal ilişkisini ve yapılarını ortaya koymaktadır. Yani anlam dünyası oluşturma sürecinde zihnin çok önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır.

Zihin kavramı kendi başına çok anlam ifade etmemekte, insanın amaçları, bilgisi ve tarzları sayesinde bir bütünlük söz konusu olmaktadır. Zihin, zihniyet kavramı ile bağlantılı olmasına karşın zihniyet kavramı kişisel olmaktan daha çok zihinsel olanın topluma dönük yüzünü ifade etmektedir. Toplumu oluşturan tüm unsurların az ya da çok zihniyetle ilişkili olduğu ve onu etkilediği göz önüne alınırsa; bu unsurlardan herhalde en fazla din, ekonomi, ahlak ve kültür etkili olmaktadır. Tarihi akış içerisinde toplumların geçirdiği değişim süreçlerinde din; sosyal bir karaktere sahip olmasından ve inananlarına belli bir takım değerler ve semboller sistemi vererek bir “zihniyet” kazandırmasından dolayı merkezi bir yer işgal etmiştir (Taş, 2003: 199).

Zihniyet kelimesi, zihin kelimesinden türemiş, modern literatürde bilinç kavramı ile aynı anlamda kullanılan, dış dünyanın yapısını oluşturan unsurlarla ilişkisi bulunan ve toplumsal bağlantılara sahip sosyal bir olgudur. Durkheim’e göre toplumsal gerçeklik büyük bir zenginlik içermektedir ve kolektif zihniyet ile fikirlerin kültürel yapılarla bağlantısı olup, birbirleriyle karşılaştıkları alanlarda ise toplumsal gerçeklikler ortaya çıkmaktadır (Gurvitch, haz. Cangızbay, 1999: 73). Durkheim toplumsal gerçeklik olarak bireyin zihniyetinin yerine toplumun zihniyetinin ve topluma ait kültürel yapıların toplumsal gerçeklikte önemli olduğuna işaret etmektedir. Bilimsel olarak savunulması ya da kanıtlanması mümkün olmamasına karşın topluma yön verici güçlü bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Onun sadece bir zihin sürecinden ibaret olmadığını onun toplumsal oluşundan anlamaktayız. Zihinsel birtakım dayanakları olsa da, sosyal yapılarla olan bağlantısı nedeniyle insanlara gerçeğin tanımlarını sunmaktadırlar.

Toplumsal zihniyet, topluma mal olmuş, onun yaygın hali olarak tanımlanabilmektedir. Toplumsal zihniyetin oluşumunda hiç şüphesiz toplumu ilgilendiren unsurların tamamının, değer ve tecrübenin önemli olması yanında, dolayısıyla toplumun uzun süredir yaşaya geldiği tüm fiziki ve beşeri şartların önemini olduğunu söyleyebiliriz. Toplumsal zihniyetin oluşmasında coğrafi şartlardan kültüre kadar, iklimden dine kadar pek çok unsur etkili olmaktadır. Oluşum sürecinde etkili olan bu unsurların biri

diğerinden daha fazla bir işleve sahip değildir. Bunlardan kültür ve din zaman içerisinde birbirlerini etkiler duruma gelmektedir. Ancak birbirinden etkilenen unsurlar, zamanla birbirini tamamlayan ve birbirlerinden ayrılmaz bir hale gelmektedirler. Dinin burada önemle zikredilmesinin nedeni ise tüm dünyada dine biçilen rolün aynı olması ve iktisadi zihniyet üzerinde özellikle etkili olmasıdır.

İnsanların toplumsal davranışlarının belirlenmesinde önemli bir yere sahip olan zihniyet ve buna bağlı olarak ideoloji kavramları, aynı zamanda ahlak dünyasını da içine almaktadır. Zira fikirlerimiz ve toplumla ilgili dünya görüşlerimiz temelde inanç, değerler ve tutumlarımızın etkisi altında gelişmektedir. Bir yaşama stili olarak karşımıza çıkan zihniyet, daha ziyade davranışımızın dokusu dışında değil, özünde ve yapısında olan bir şeyin, fiil ve hareketlerimizin iç ve öz malıdır.

Zihniyet çözümlenmeleri ile tanıdığımız Sabri F. Ülgener; sosyal davranışın belirlenmesinde sadece zihniyetin değil, ahlakın da önemli rolünün olduğunu belirtmektedir. Sabri F. Ülgener, Alman Tarih Okulunun özellikle Max Weber'in etkisi altında yetişmiş ve eserlerinin büyük kısmını bu ekolün tesirinde kaleme almıştır. İktisadi faaliyetlerin ve meselelerin daha iyi anlaşılması için öncelikle *iktisadi zihniyetin* anlaşılması gerektiğini savunan Ülgener; belirli bir çevrenin ve dönemin iktisadi insanında var olan gerçek zihniyeti normatif iktisat ahlakından ayırt etmiştir. Diğer taraftan, aile çevresi ve yetiştiği cemiyet ile özel ilgileri, fakir Güney/Doğu Dünyası ve insanını türlü davranış özellikleri ile tanımasına yol açmıştır. Pozitif iktisat bilgisi de mükemmel denebilecek seviyede olan Ülgener, iktisat biliminin evrensel boyutlarını çok iyi kavramış, bu boyutları zorlayan mekân ve değer yargılarının oluşturduğu yapı farklılıkları ve ideolojileri çok iyi incelemiştir (Yörük, 1987: 18).

Ülgener zihniyeti şöyle tanımlamaktadır: “İktisat, süje veya sulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde çoğunlukla telkin yolu açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!” (Ülgener, 2006: 14). Tanımdan da anlaşılacağı üzere o; zihniyetin, hareket ve davranışlara yön veren normlar olduğunu, telkin edici söz ya da deyimler halinde ifade edilmiş değer ve hükümlerin belli bir bakış açısından karakterize edilmiş halidir şeklinde açıklama da bulunmuştur. Ülgener'e göre “vakit nakittir” ya da “acele işe şeytan karışır” şeklindeki ifadeler, farklı dönemlerin zihniyetine bağlı olarak değişen iki bakış açısını göstermektedir. Kendini açıklama fırsatı bulamadan tamamıyla içe gömülü kalmış hisler ve duyguları zihniyet olarak addetmemiz mümkün değildir. Zihniyet hangi yönde ise o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak

içten bir katılımı gerektirir. Kişi hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsa alsın, hepsinin söz ve deyim halinde kendine bir çıkış noktası bulduğu muhakkaktır.

Zihniyet her şeyden önce kognitif dünyanın toplumsal şartlarla kesişme noktasında meydana gelir ve bu sebeple salt bir bilgi işlemine indirgenmesi mümkün değildir. Buna bağlı olarak zihniyet, bir bilgi türü değil, bireyin toplumu ve doğayı algılama biçimi yani bir nevi bilme tarzıdır. Ülgener'e göre bu haliyle zihniyet, aslında bir yaşama stilidir. O, iktisat zihniyetinin analizini yaparken de "değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı" şeklinde ifadeler kullanarak, iktisat zihniyetinin kültürün bir parçası olduğunu belirtmektedir (Özkerem, 2000: 68).Toplumbilim disiplinlerindeki bilgi arayışı ve akılcılığa ilişkin kültürel temeller aslında birer zihniyetin ürünüdür. İktisadi zihniyetin ve ahlakın toplumsal ve kültürel unsurların etkisi altında şekillendiğini belirten Ülgener'e göre zihniyet ve ahlakın belirleyicisi arasında din unsurunun da bulunduğunu ilave ederek Weber'in "Protestan zihniyet"i anlayışına paralel bir yaklaşım benimsemiştir.

Zihniyet kavramı, insanların dünya görüşlerini yansıtmakla birlikte, sahip olunan kültür ve birtakım ahlaki hareket ve davranış kurallarının da yansımalarıdır. Her ne kadar ahlak, bir duyuş ya da inanış olsa da zihniyetten hareket ve davranış kuralları bakımından ayrılmaktadır. Zihniyette manevi değerlere bağlılık ahlaktaki kadar üst düzeyde değildir. Çünkü zihniyette dünya görüşü ön plandadır. Ahlaki değerlerde ise hem toplumun bakış açısı hem de dini değerler söz konusu olduğu için zihniyetten daha farklı değerlendirilmek zorundadır.

Bilginin muhtevası kafamızın içinde olup biten zihin ve mantık tarafından yoğrulan bir içeriğe sahip olmayıp, toplumun katları arasındaki ilişkiler ağı içerisinde şekillenmektedir. Bilgi sosyolojisi çevrenin, düşünce tarzı ve değer anlayışı ile kişiyi etki altına almasını konu edinir; yani kişinin zihin dünyasının çevre tarafından etkilenecek yeniden şekil almasını ve dış dünyaya karşı kişinin belirli bir bakış açısı oluşturmasını, zihniyetin bilgi boyutunu oluşturmaktadır. Yani bilgi sosyolojisine göre düşünce kalıpları ve değer yargıları soyut bir boşlukta hayat bulmayıp toplumun tüm tabakalarının birbirleriyle olan ilişkileri içerisinde belirlenir ve oradan soyut kalıplar halinde muhakeme ve mantık dünyamıza yerleşirler.

Bilgi sosyolojisinin zihniyet konusuna eğilmesi ve tartışma konusu haline getirmesi, her ikisinin de toplum ve toplumsal gerçekliklerle bağlantılı oluşlarından dolayıdır. Zihin ve zihnin üstüne konulan anlamların cisimleşmesi ya da nesneleşmesi olan bir olgu, tanımı gereği toplumsal-kültürel bir olgudur (Sorokin, çev. Tunçay, 2008: 229). Bilgi sosyolojisinin konusu ise toplumu ilgilendiren her şey olduğuna göre zihniyetin oluşması ve şekillenmesi, bir değer ve hüküm halini alması ya da bir ideoloji şekline dönüşmesi yine bilgi sosyolojisini ilgilendirmektedir.

Her şeyden önce ideolojiler, toplumsal ve siyasal yaşamın tek bir boyutu ile ilgili değildir. Örneğin, ideolojilerin toplumların kültürü ile yakın ilişkisi vardır. Aynı ideolojilerin farklı toplumlarda farklı içeriklere sahip olması, ideoloji-kültür iç içeliğine işaret eden bir örnektir. Kültür ile ilişkisi, ideolojilerin din ve mitoloji ile de ilişkisini neredeyse zorunlu kılmaktadır. Yine, kültürün önemli bir parçası olan dil ve söylem, ideolojilerin çok önemli unsurlarıdır (Örs, 2008: 6). Her insan topluluğu, içinde yaşadığı sosyal, iktisadi, dinsel vb. koşullar çerçevesinde belirli bir dünya görüşü üretmişlerdir. Bu nedenle ideolojiler felsefeden, kültürden, dinden ve mitolojiden çok farklı bir kavramdır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, ideolojiler ve mitler benzer bir işlev görmektedirler. Her ikisi de anlaşılmayan karmaşık dünyayı anlaşılabilir kılmak peşindedir. İdeolojiler aslında insanlara ve topluluklara yol göstermeleri bakımından, önemli toplumsal ve siyasal gerçeklikler içeren bir el haritası niteliğindedir. Dolayısıyla ideoloji; inançlar, normlar ve değerler bütünü olarak insanlara ve topluluklara yol göstermektedir.

Bilgi sosyolojisine çok farklı bir bakış açısı getiren Karl Mannheim ise Max Scheler ile birlikte “insanların gerçekte nasıl düşündükleri” sorusuna yanıt arayarak tüm bilginin toplumsal-tarihsel belirlenmişliği varsayımı üzerine kurduğu bilgi sosyolojisi anlayışı geliştirmiştir (Mannheim, çev. Okyayuz, 2009: 11). O, “serbestçe süzülen entelijensiya” tiplemesini inşa ederek bu toplumsal tabaka sayesinde nesnel bilgiye ulaşabilmenin mümkün olabileceğini iddia etmektedir. Mannheim, “*İdeoloji ve Ütopya*” adlı eserinde bilgi sosyolojisini oldukça sistematik bir şekilde ele almış ve bu eserden sonra bilgi sosyolojisinden uzaklaşarak o dönemde Almanya’da yaşanan gelişmelerin nedenleri ve bu gelişmelerin nasıl engellenebileceği konusunu pragmatik-pratik bir tarzla incelemiştir. Bu dönemde artık o, sosyolojiyi objektif bilgiye ulaşmanın aracı olarak değil de, sanayi toplumlarında bireylerin kendi öz yönelimlerine katkıda bulunan modern bir düşünce tarzı olarak nitelendirmeye başlamıştır.

Karl Mannheim bilgi sosyolojisini aralarında geçişlerin sağlanabildiği iki farklı alana ayırmıştır. Bunlar (Mannheim, çev. Okyayuz, 2009: 13): Durkheimci anlamda bir fenomenoloji teorisi olarak bilgi sosyolojisi; yani veri olarak kabul edilen bilgilerin betimlenerek kendi yapıları doğrultusunda çözümlemesinin yapıldığı bir bilgi sosyolojisi. Bilginin varlığına ve özelliğine amprik bir bakış açısıyla yaklaşan bilgi sosyolojisi. İkincisi ise epistemolojik önemini, birinci durumda elde edilen bilgiler doğrultusunda kazanmış tarihsel-sosyolojik bir araştırma yöntemi ya da epistemolojik öğretisi olarak bilgi sosyolojisi. Bilgi sosyolojisi bir yandan burjuvazi bir sosyolojinin ve faşist ideolojinin yaygınlaşmasına diğer yandan da toplumsal var oluş ile toplumsal bilinç arasındaki ilişkiye, toplumsal yaşamdaki ideolojinin rolüne, yani aslında Marksist analize karşı bir tepki olarak doğup gelişmiştir. Burada

Marksist kuramın orijinallığı, onun tamamen insanda değil, toplumsal ilişkilerin tarihsel yapısından kaynaklanmasıdır. Bilgi sosyolojisinde ise insan türünün ideallüğinden daha ziyade bireye dayanan insan toplumu, bireyin tecrübeleri, davranışları ve toplumsal olan her şeyin aklılığı ile ön plana çıkmaktadır. Bilgi sosyolojisinin çıkış noktası, Marksist kuramın tek yanlılığına karşın, toplumun tamamını ve onu kuşatan her şeyin tarihsellik içerisinde irdelenmesi sürecidir. O, bir bakıma Marksist düşünceye (bilgi sosyolojisi bağlamında) bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Onun ideleri ayırtırmacı şekilde kullanmasına karşın, ortak bir ide etrafında toplanmış uzlaşma içerisinde daha geniş bir toplum sahasını anlamaya çalışan bilgi sosyolojisi.

Bilgi sosyolojisi ile farkını gittikçe daha net bir şekilde vurgulayabilen ve yine çağımızda ortaya çıkan ve gelişkin ideolojiler öğretisi arasında yakın bir ilişki vardır. İdeoloji öğretisi, insanların ve özellikle de siyasi partilerin taraflılıklarının, az ya da çok bilinçli yalanlarının ve maskelemelerinin foyasını ortaya çıkarmayı görev bilir. Bilgi sosyolojisi; yalana ya da maskelemeye yol açan az ya da çok bilinçli bir irade tarafından belli bir yöne itilen ifade örneklerinden ziyade, örneklerle beraber tüm toplumsal yapının farklı noktalarında bulunan gözlemcilerle nasıl farklı şekillerde yansıtıldığını incelemektedir (Mannheim, çev. Okyayuz, 2009: 246).

Mannheim her şeyden önce kültürle ve insani değerlerle ilgilenen, toplumsal yaşamda belirsiz bir şekilde bulunan şüphenin *sistemleştirilmesine* gayret gösterip, bilgi sosyolojisine farklı bir şekilde katkı sağlamıştır. O, çeşitli şekillerde modernizmin eleştirisini yapan; toplumun yabancılaşmasının, dağınıklaşmasının deyim yerindeyse karmakarışık bir hal almasının tek sorumlusu olarak göstermekteydi modernizmi. Buna ilaveten bilginin modern toplumlardaki inşası ve aktarımından bilim, din, sanat, tarih, kitle iletişim araçları vs.yi sorumlu tutmuştur. Oluşum merkezlerinin ortak olduğu fikrini benimseyen Mannheim, bilinç, düşünce ve bilginin hem tarihi hem de toplumu dönüştürücü olgular olduğunu düşünmektedir. Düşüncenin gerçekliklerle çok sıkı bir ilişkisinin olduğunu düşünen K.Mannheim, düşüncenin asıl itibarıyla sosyalizasyon adı verilen süreçten etkilendiğini ve durumsallığını o şekilde ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Yatay ve dikey hareketlilik neticesinde bilinçli ya da bilinçsiz düşünce tarzları karşı karşıya gelmektedir; bu da onun sabit olmadığını değişken bir yapıda olduğunu göstergesidir. Bununla birlikte düşünce sisteminin entelektüel bir hal aldığı ancak düşüncelerin karışıklığa sürüklendiği bir dönem olarak nitelendirmektedir. Toplumsal olayları nesnel bir gerçeklik ve farklı perspektiflerle incelemek gerekmektedir yoksa toplumsal gerçeklikler değişik perspektiflerle incelenip o şekilde bırakılırsa tarihsel bilginin doğasına nasıl ulaşılabilir? Weber'in *kültürel sosyolojisi* ve konulara daha kuşkucu bir bakış açısıyla yaklaşmasının aksine o; farklı perspektiflerin geçerliliğini

değerlendirmeye yarayacak herkes tarafından benimsenecek bir standart ortaya atmıştır. Değişik bilgi türlerinin farklı toplumsal koşullarda tarihsel gerçekliğin doğası ile birleşerek yeni ve değerli iç görülerle birleşerek ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu özellikleri taşıyan her yeni perspektif, kendinden önceki perspektifin bir sentezini yapmaktadır. Bu sebeple modern toplum her geçen gün parçalanmış perspektifler içerse de, içinde barındırdığı tarihselci gerçekçiliğin geniş bir anlam yapısını da içermektedir. Mannheim genelde; politik, etik, tarihsel ve dinsel inançların gündelik değerler ve fikirlerle aynı olduğunu varsayarak, farklı bilgi türleri arasında açık bir ayırım yapmamıştır; çünkü bilgi eğer teorinin dışındaki faktörler tarafından belirlenmişse, mantık ve bilim ile politik felsefe ve epistemoloji de, taşıdıkları doğru içerikleri bakımından görece bir konumda yer alacaklardı (Swingewood, çev. Akınhay, 1998: 168).

Yaşadığı dönemin siyasi ve ekonomik gelişmelerinden oldukça etkilenen Mannheim ideolojiyi, toplumsal yaşamın bir açılımı olarak görmektedir. Ancak bu açılım, Marx'ın açılmadığı şekilde yalnızca maddi şartların bir yansıması şeklinde değil de, hayatın tümünün bir yansıması şeklindedir. Mannheim'ın Marx ile başlayan ideoloji tartışmalarına bir tepki olarak geliştirdiği öğretisinde, Marx'tan da etkiler bulmak mümkündür. Ona göre toplumun olduğu her yerde birbirine aykırı görüş ve düşüncelerin olması oldukça mümkün bir durumdur. Zaten aykırı düşünce ve fikirlerin kaynağı o toplumun kendisidir. O, ideolojiyi tanımlarken toplumu ve topluma ait tüm olguları göz önünde bulundurmıştır. Mannheim'a göre ideoloji, sistemle uygunluk halinde olmayıp aynı zamanda vaat ettiklerini pratikte bütünüyle ortaya çıkaramayan, potansiyelini oluşturamayan fikirlerdir (Aydın, 2010: 168). O, asıl görevlerinden birinin de kısmi ideolojilerin eleştirel bir biçimde incelenmesi olarak dile getirmesini de bilgi sosyolojisinin özel misyonu olduğunu belirtmiştir. İdeoloji ve Ütopya adlı eserini kaleme alış nedeni olarak da, insanların gerçekte nasıl düşündükleri problemini ve düşüncenin gerçekte sıkı bir bağlantısının olduğunu ortaya koymak olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Mannheim'a göre düşünce sabit değil, değişkenlik özelliği taşıyan bir olgudur. Onun düşünceleri ve özellikle de sosyolojinin diğer bilimlere kaynaklık ettiği konusundaki iddiaları felsefe ve diğer tinsel bilimlerden tepki almasına neden olmuştur.

Düşünce biçimlerinin ve sistemlerinin toplumsal kökenleri merceğe altına alınıp açığa kavuşturulamadığı takdirde, bu düşünce biçimlerinin yeterince anlaşılması mümkün değildir. Bu düşünce sistemlerinin gerektiği gibi anlaşılması görevi bu noktada bilgi sosyolojisine düşmektedir. Bu açıdan bilgi sosyolojisi, birey ve onun düşünceleri ile ilgilenmez; birey ve onun düşüncelerinden hareketle tüm toplumun düşünce sistemiyle ilgilenir. Bilgi sosyolojisinin bir başka karakteristiği de somut olarak halihazırda mevcut olan düşünce biçimlerini, dünyayı tinsel bir anlamda keşfettiğimiz kolektif eylem

bağlamından koparmamasıdır (Mannheim, çev. Okyayuz, 2009: 27). Toplum içerisinde yaşayan bireyler, sadece fiziksel anlamda bireyler olarak varlıklarını sürdürmezler; onlar tüm dünyayı algılamak ve anlamlandırırken soyut bir biçimde düşünürler. İşte bu noktada bireyler gruplar halinde hareket etmiş olurlar. Bunu yaparken ya birbirleriyle aynı düşünceleri paylaşırlar ya da birbirlerine karşı düşünürler. Neticede her iki durumda da toplumu değiştirmeye ya da toplumu muhafaza etme gibi tutumlar geliştirirler.

İnsanlar kendilerini ait hissettikleri grubun faaliyetlerinin bakış açılarıyla dünyaya bakma eğilimindedirler. Bazen bunu bilerek bazen de bilmeden yapmaktadırlar. Ancak bir şeyin çıkarlar doğrultusunda bilinmez olduğunu söylemek ve o yönde davranmak, onun varlığının yokluğu anlamına gelmez. Bu noktada bireyin değil toplumun bakış açısı önemli görünmektedir. Bir insanın bütünlüğünü sadece onun şahsına münhasır özellikleri ile anlatmak nasıl ki mümkün değil ise toplumun tamamını ilgilendiren bir olgunun da bireyle açıklanması söz konusu değildir. Çünkü birey içinde yaşadığı toplumun daha doğrusu ait olduğu grup ile aynı dili konuşur ve onlarla aynı şekilde düşünür. Doğuştan bir şey getirmeyen birey, ait olduğu grubun ona hazır olarak sunduğu kavramları ve anlam dünyasını kendi bakış açısıyla şekillendirip idrak eder. Bu yüzden bilgi sosyolojisi, tek bir insandan ve onun düşüncesinden hareket etmez. Bilgi sosyolojisi, düşünceyi daha doğrusu birey tarafından sınıflandırılmış düşünce biçimlerini yavaş yavaş belli tarihsel süreçlerden geçirerek anlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda ideoloji problemini, genel toplumsal bilgi probleminin bir parçası sayıp ayrı bir başlık altında alanın önde gelen düşünürlerin görüşleri çerçevesinde incelememiz; böyle bir konunun varlığını günden güne ağır bir şekilde toplumun her tabakasında hissettirmesindedir.

6. SONUÇ

Bilgi, insanlığın en önemli ve en eski sorunlarından biridir. Bilgi, ilk çağda şüphesiz felsefi bir bakış açısıyla ele alınmış, bilginin kaynağı, bilginin mutlaklığı ve gerçek bilgi gibi problem alanları üzerinde durulmuştur. Bilginin kaynağı ve gerçek bilgi ile ilgili neredeyse tüm ilk çağ filozofları çok çeşitli teoriler öne sürmüşlerdir. İlk dönem filozofları bilginin kaynağı olarak doğayı, sonraki dönem filozofları ise direkt olarak toplum ve bireyi göstermeseler de, bilginin öznesi olarak insanı göstermişlerdir. Yaşanan toplumsal gelişmeler ve değişmeler neticesinde bilgi ile ilgili teoriler de değişme eğilimi göstermiş diyebiliriz.

Bilgi en kısa tarifıyla, süje ve obje arasındaki ilişkinin neticesindeki oluşumlardır. Diğer bir ifadeyle bilgi, insanların oluşturduğu zihinsel süreçlerin, düşüncelerin adlandırılmasıdır. İlk çağda genellikle mutlak ve gerçek bilgiye ulaşmanın yolları üzerinde durulurken, modern dönemde

bilginin yanlışlığı ya da doğruluğu genelde tartışılmamıştır. Doğru ve genelgeçer bilgi sorunu, çoğunlukla bilimsel bilgi analiz edilirken gündeme gelmiştir. Modern dönemde özellikle rasyonalizm, pozitivism ve materyalizmin etkisiyle, bilginin kaynağı ve mahiyeti sorunu bilim ve akıl ile irdelenmiştir. Bu akımlar, özellikle bilgi edinme yolları hakkında çok farklı teoriler ve görüşler öne sürmüşlerdir. Kimisi bilginin akıl yoluyla, kimisi sezgi yoluyla, kimisi deney ve gözlem yoluyla, kimisi de hem akıl, hem sezgi, hem de deney ve gözlem yoluyla elde edilebileceğini iddia etmiştir. Yolu ve yöntemi her ne olursa olsun bilgi, bir gerçekliktir; toplum ve topluma ait bireyler tarafından üretilmektedir. Çünkü düşünen bireyin, hayatı algılama, anlamlandırma ve yorumlamaya ihtiyacı vardır. Bu sebeple bilgi sosyolojisi, doğruluğuna ve yanlışlığına bakmaksızın toplumda bilgi olarak nitelendirilen ne varsa analiz etmek mecburiyetindedir. Ayrıca bilgi sosyolojisi, sadece bilgiyi değil, bilginin ortaya çıkış şartlarını ve geçirdiği toplumsal süreçleri de incelemek durumundadır.

Bilgi sosyolojisi, süje ile obje arasındaki ilişkiden doğan oluşumları analiz ederken, diğer bilgi sistemlerinden faydalanmaktadır. Buna bağlı olarak da, sadece kendisi diğer bilgi sistemlerinden etkilenmez, diğer bilgi sistemlerini etkileme gücüne sahiptir. Bu ise onun, sosyal bir nitelik taşıdığına bir göstergesidir.

Sosyoloji ile birlikte toplum, adeta çeşitli olay ve olguları açıklarken başvurulan bir özne haline almıştır. Akla gelebilecek her türlü toplumsal olaylar toplum bağlamında açıklanmaktadır. Aynı şekilde bilgi de toplumsal olarak incelenmektedir. İlk dönem sosyoloji bağlamında bu durum daha da belirgin olarak görülmektedir. Bilgi, toplum ürünü olarak ortaya çıktığı için sosyoloji çalışmalarının genelinde bilginin kaynağı toplum olarak nitelendirilmektedir. Sosyolojiye göre insanlar topluluk halinde yaşamaya başladıktan sonra zihni yapıları şekillenir ve bunun neticesinde bilgi oluşur. Yani toplumsal kolektivite sonucunda nasıl ki insanların yaşam tarzları birbirlerinden etkileniyor ve değişiyorsa, yeni bir takım durumlar ortaya çıkıyorsa; pek tabii bu ortak yaşamdan zihni yapılar da etkilenmektedir. Bilgi, kolektif bir şeydir; bireyin ürünü değil, toplum ve kültürün ürünüdür. Bilgi, bütün toplumsal dönemlerde o topluluğa ait ortak inanç, değer ve kültürün bir yansıması olarak düşünülmektedir. Sosyoloji, bilgiyi toplumsal bağlamda ele alıp yorumladığı için *a priori* bilgi olarak bilinen bilgiyi kabul etmez. Yani insanlar doğuştan bir takım bilgilerle dünyaya gelmez. Bilgiyi topluma dayandırdığı, toplumun bir ürünü olarak gördüğü için *a priori* bilgiyle ilgilenmez.

Bilgi sosyolojisinin amacı, bilgi sistemleriyle toplumsal yapılar arasındaki ilişkileri inceleyerek, o toplumun geçmişine olduğu kadar, geleceğine de ışık tutmaktır. Sosyoloji, aklın düşünme biçimi ve etkinliği her

an toplumsal koşullara bağlı olduğu için aklın bilimidir. O halde dini bilgi ile işleyen bir toplum varsa orada dini bir toplum var demektir.

Din üzerinde yapılan araştırmalar ise daha çok konunun tarihsel ya da teolojik yönü üzerinde durmaktadır. Din, aşkın olan ile kul arasında kurulan ilişkiden doğmaktadır. Bu nedenle dinin muhatabı insandır. Dini öğretiler ve uygulamalar; dinin bildirdiği emir ve yasaklar fertte bir iç değer olarak yerleşip yaşandığı ölçüde dini hayat gerçeklik alanında varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda insan, kendi duygu ve düşünceleri, ilgi ve eğilimleri çerçevesinde dini yorumlar ve yaşar. Sonuç olarak din onun için bir yaşam nizamı olur. Bireyin dini, ahlaki davranışları ve dini değer yargıları tamamen zihinsel gerçeklikler neticesindedir. Bu yüzden mistik haller ve kutsal olana inanma duygusu insanın doğasında mevcut olup, tecrübe edildikçe varlığını her insanda farklı şekilde ortaya koymaktadır.

Bilen öznenin bilme sınırlarını ya da başka bir ifadeyle kapasitesini aşan, kendisinin de bilinebilmesi için başka bilgi türlerine ihtiyaç duyan, belli sınırlılığı ve sonluluğu olandır aşkın bilgi. Dinin toplumdan bağımsız, toplumun da dinden bağımsız olmadığı düşünülürse, toplumun sahip olduğu din her zaman ve her şekilde bizlere bir tür bilgi sunmaktadır. Din her türlü bilginin oluşmasında, yani süje ile obje arasındaki ilişkinin neticesindeki her türlü verinin oluşmasında ve bu verilerin işleyişinde bir şekilde etkili olmaktadır. Bu verilerin işleyiş aşamaları zannedildiği gibi objektif bir düzlemde meydana gelmezler. Din tarafından yönlendirilen bir sisteme göre gerçekleştirilirler. Bu durumda din, bütün süreçler üzerinde bir yönlendiriciliğe sahiptir. Neticede oluşan dini bilgi, dinin etkisi altındadır ve yöntem de dinin kendine özgüdür.

Dini bilgi, genel olarak anlam yüklü bir bilgi türüdür, bir değeri ve hüküm yargısını içermektedir. O, bilimsel bilgi gibi bir şeyin nasıl ve nedenliğini araştırmaz. Ama hiçbir bilimsel bilgi, dünyada bugüne kadar meydana gelmiş bir takım olayları açıklamada yeterli değildir. İşte bu noktadan sonra devreye dini bilgi girmektedir. Özellikle şunu vurgulamak gerekir: Bilimsel bilgi şeylere anlam yükleyemediği için, dini bilgi de açıklama yapamadığı için değersiz ya da önemsiz değildir.

“Birey”, “toplum yapısı” ve “kültür” karşılıklı olarak birbirlerinden etkileyen ve aynı zamanda birbirlerinden etkilenen üç kavramdır. Bu üç kavram ise kültürün değerler sistemini oluşturmaktadır. Değerler sistemi benimsenmedikçe kültürün insanlara aktardıklarının içselleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu değerler sistemi içerisinde bulunan ve insanların diğer değerlerden daha başka bir şekilde baktıkları dini değerler, gün geçtikçe önem sırasını yitirir görünmektedir.

Zihin, zihniyet kavramı ile bağlantılı olmasına karşın zihniyet kavramı kişisel olmaktan daha çok zihinsel olanın topluma dönük yüzünü

ifade etmektedir. Toplumu oluşturan tüm unsurların az ya da çok zihniyetle ilişkili olduğu ve onu etkilediği göz önüne alınırsa; bu unsurlardan herhalde en fazla din, ekonomi, ahlak ve kültür etkili olmaktadır. Bilimsel olarak savunulması ya da kanıtlanması mümkün olmamasına karşın topluma yön verici güçlü bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Onun sadece bir zihin sürecinden ibaret olmadığını toplumsal oluşundan anlamaktayız. Zihniyet, kendine ait birtakım dayanakları olsa da, sosyal yapılarla olan bağlantısı nedeniyle insanlara gerçeğin tanımlarını sunmaktadırlar.

Bilgi sosyolojisinin konusu ise toplumu ilgilendiren her şey olduğuna göre zihniyetin oluşması ve şekillenmesi, bir değer ve hüküm halini alması ya da bir ideoloji şekline dönüşmesi yine bilgi sosyolojisini ilgilendirmektedir. İdeoloji kavramının farklı biçimlerde yorumlanması temelde toplumsal gerçekliklerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bireylerin ya da grupların sahip oldukları anlamlar, değerler ve kurallar toplamı onların ideolojik kültürlerini meydana getirmektedir.

Düşünsel ve toplumsal tarihte, belli bir bakış açısının ön plana çıktığı ve diğerinin de kaçınılmaz olarak rekabet prensibiyle hareket ederek aynı bakış açısını devraldığı bir süreç söz konusudur. Burada dikkatlerden kaçmayan önemli bir husus ise ideoloji fikrinin genel anlamda yayılması sonucunda yeni bilinç durumlarının ortaya çıkmasıdır. İdeoloji kavramı, ilk başta yeni bir anlama ürünü olarak görülürken, tarihsel anlam analizine tabi tutulduğunda ise kavramın şekil değiştirdiği görülmektedir.

Sonuç olarak analizini yapmaya çalıştığımız bilgi sosyolojisi ve onu ilgilendiren iki önemli konunun; yani din ve zihniyetin birer toplumsal bilgi ve bilgilendirme süreçleri olduğunu açıkça ifade edebiliriz. Bu iki kavramla birlikte onlarla yakın bağlantısı bulunan değer ve ideoloji kavramlarının da bilgi sosyolojisi çerçevesinde ele alınarak içinin daha sağlıklı bir şekilde doldurulabileceğini belirtmeliyiz.

KAYNAKÇA

- Arslan, H., (2007), *Epistemik Cemaat*, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.
Avcı, N., (2007), *Toplumsal Değerler ve Gençlik*, Ankara, Siyasal Kitabevi.
Aydın, M., (2008), *Bilgi Sosyolojisi ve Toplumumuzun Bilgi Sistemi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Spring, No:11, 195-222.
Aydın, M., (2010), *Bilgi Sosyolojisi*, 2. Baskı, İstanbul, Açılım Yayınevi.
Berger, P. L., ve T., Luckmann, (2008), *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.
Cangızbay, K., (1999), *Gurvitç: Sosyoloji ve Felsefe*, Ankara, Ütopya Yayınları.
Çiftçi, A., (2009), *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
Demir, Ö., (2007), *Bilim Felsefesi*, 3. Baskı, İstanbul, Vadi Yayınları.

- Dever A., (2012), Bilginin Efendileri: Epistemik Cemaat, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, ss. 201-217.
- Haşşab, S. M., (2010), İslam Sosyolojisi, çev. Ali Coşkun, Nebile Özmen, İstanbul, Çamlıca Yayınları.
- Mannheim, K., (2009), *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, Ankara, De Ki Basımevi.
- Mccarthy, E. D., (2002), *Bilgi Kültürü*, Çev. A. Figen Yılmaz, İstanbul, Çivi yazıları Yayınevi.
- Swingewood, A., (1998), *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev., Osman Akınhay, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları,
- Taş, K., (2003), Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 16, ss. 199-205.
- Örs, H. B., (2008), *19. Yüzyılda 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkeraz, A., (2000), *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, İstanbul, A Yayınevi.
- Sorokin, P. A., (2008), *Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Salyangoz Yayınları.
- Ülgener, S. F., (2006), *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.
- Woolgar S., (1999), *Bilim, Bilim İdesi Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, çev., Hüsamettin Arslan, İstanbul, Paradigma Yayıncılık.
- Wuthnow, R. J., ve P. L., Berger, (2009), *Din ve Modernlik*, Der. Adil Çiftçi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Yıldırım, E., (1999), *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İstanbul, Bilge Yayıncılık.
- Yıldırım, E., (2007), *Bilginin Sosyolojisi*, Ankara, Ekin Kitabevi.
- Yörük, A., (1987), "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 43, s.15-24.